

УДК 340.11

Олена Костюченко,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту Харківського інституту банківської справи
Університету банківської справи НБУ

ІНСТРУМЕНТАЛЬНА ТЕОРІЯ С. С. АЛЕКСЕЄВА

У статті розглянуто механізм правового регулювання під кутом зору правових засобів. Досліджено основоположні ідеї С. С. Алексеєва щодо розробленої науковцем інструментальної теорії в праві. Проаналізовано запропонований поділ правових засобів (інструментів). Визначено практичну цінність теорії для галузевих наук з метою вирішення поставлених перед ними завдань.

Ключові слова: правові засоби, правові інструменти, юридичні конструкції, механізм правового регулювання.

Еволюція суспільного життя на території колишнього СРСР неминуче позначилась на правовому регулюванні суспільних відносин. Змінились пріоритети правового регулювання та коло суспільних відносин, які потребують правового впливу. Це вимагає від сучасної правової науки пошуку та обґрунтування нових шляхів забезпечення ефективності законодавства та засобів правового впливу на учасників правовідносин. У цьому напрямі, на нашу думку, заслуговує на увагу інструментальна теорія С. С. Алексеєва, робота над якою започаткована у 1987 р. [1]. Визначення методологічних основ формування та застосування правових засобів має важливе практичне значення для дієвості законодавства, результативність якого відображає рівень захищеності прав і свобод громадян у державі.

З метою забезпечення повноти аналізу інструментальної теорії в праві необхідно відмітити, що проблема правових засобів вже давно досліджується у правовій науці. Цій проблемі присвятили свої дослідження такі науковці, як Д. О. Андрєєв, М. В. Волкова, В. Т. Комзюк, О. А. Куций, О. В. Малько, М. І. Матюзов, Є. Б. Ольховський, О. В. Онуфрієнко, В. А. Сапун, К. В. Шундіков та інші. Ми також долучаємося до наукових дискусій щодо правових засобів у праві. Однак у цій статті ставимо за мету аналіз методологічних підходів С. С. Алексеєва до визначення, модифікації та застосування правових засобів (інструментів). Джерельною базою дослідження стали праці різних часів російського науковця С. С. Алексеєва.

Дослідження правових засобів невід'ємно пов'язане із механізмом правового регулювання, це твердження ґрунтується на доведеній у літературі думці про те, що узагальнене поняття механізму правового регулювання визначається як узятя в єдності система правових засобів, за допомогою якої забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини [2]. Мета такого підходу до дослідження правових засобів — визначення набору таких засобів та їхня характеристика.

Норма права. Говорячи про норму права, слід чітко розмежовувати правову норму, як загальнообов'язкове правило поведінки, яке побудоване за типовою структурою у єдності її елементів — гіпотеза, диспозиція, санкція, яку С. С. Алексеєв називає «логічною нормою» [3], та норми, які є в статтях нормативних актів. Досліджуючи нормативну основу як елемент механізму правового регулювання, С. С. Алексеєв пише, що початкову вихідну ланку механізму правового регулювання створюють юридичні норми. Вони мають низку особливостей, що дозволяє використовувати їх як «регламентатор» суспільних відносин, за допомогою правових норм досягається єдність державного регулювання. Нормативно-правове регулювання суспільних відносин — це визначальна ланка в механізмі правового регулювання. Усі інші ланки (за винятком правової свідомості та правової культури) не тільки обумовлені системою юридичних норм, створюючи в сукупності право, а й по суті являють собою його конкретний вияв. Далі автор наголошує, що право

є регулятором (регламентатором) суспільних відносин в єдності, в системі своїх норм [4]. Це діє підставу стверджувати, що норма права — правовий засіб (інструмент) регулювання суспільних відносин, який регламентує суспільно значущі відносини.

Дослідивши нормативні акти як ланку механізму правового регулювання, що обслуговує його нормативну основу, С. С. Алексєєв зауважує, що така «службова» роль притаманна взагалі правовим актам, до яких, окрім нормативних, належать також індивідуальні акти [5]. Далі автор пише, що умовою ефективного впливу юридичних актів на суспільні відносини є досконалість форм їх вираження, яка досягається за допомогою юридичної техніки [6]. Не можна залишити поза увагою акцент С. С. Алексєєва на юридичній техніці як способі вироблення, оформлення та систематизації нормативних актів [7]. Але у статтях нормативних актів норма права відображена як норма-припис, сформульована у вигляді зовнішньої форми права. Нерозуміння значення логічної норми права та неповного її відображення у нормативних актах, як результату людської діяльності, іноді зводить до нуля мету правового регулювання. Така проблема виникає тоді, коли хоча б один елемент норми права відсутній, що, на жаль, часто трапляється у вітчизняному законодавстві.

Проблема викладу нормативного матеріалу в законодавстві України, незважаючи на прогресивність законодавства, яке регламентує економічну діяльність, способи та прийоми викладу нормативного матеріалу значною мірою свідчить не на користь ефективного регулювання. Проблематика ефективності правового регулювання та застосування засобів юридичної техніки в певній частині починається з роботи над законопроектами. Ми усвідомлюємо той факт, що проекти не є нормами права, але вважаємо за необхідне зупинитися на них, бо в широкому розумінні суті «правових засобів» проекти можна віднести до правового інструментарію.

Безперечно, кількість законопроектів перевищує кількість прийнятих законів, але саме в цих документах закріплюються перспективи виникнення або розвитку, зміни та припинення тих чи інших правовідносин. Роль законопроектів у визначенні напрямів правового регулю-

вання з можливостями публічного обговорення їхнього змісту дає можливість зорієнтуватися не лише в питаннях, які потребують уваги науковців, а й у варіативності вирішення тих чи інших проблем у регулюванні суспільних відносин.

Разом із тим, уже на стадії реєстрації законопроекту органи виконавчої влади розпочинають реалізовувати визначену законом компетенцію. Йдеться про повноваження Міністерства юстиції України, яке на кожний законопроект готує висновок щодо його відповідності чинному законодавству, наявних колізій із чинними нормативними актами, невірних, помилкових або суперечливих тлумачень правових явищ, узгодженості статей документа тощо. Така робота Міністерства юстиції невід'ємно пов'язана з розвитком правової думки, а отже, з позиції наукової доцільності проекти нами визначені як правовий засіб забезпечення реалізації суспільних відносин. Законопроекти — це не лише результати діяльності суб'єктів, наділених правом законодавчої ініціативи, а й науково обґрунтовані результати наукових досліджень, спрямовані на вирішення практичних проблем щодо забезпечення реалізації та захисту прав і свобод громадян в Україні. Отже, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що законопроект, певною мірою, як і нормативний акт, — правовий засіб, що виконує свою «службову» роль за умови досконалості його форми та змісту.

Правовідносини, на думку С. С. Алексєєва, є головним засобом, за допомогою якого здійснюється дія юридичних норм. Правовідносини — це засіб «переходу» загальних приписів юридичної норми в площину суб'єктивних юридичних прав і обов'язків [8]. Досліджуючи правовідносини, науковець обґрунтував три види правовідносин: 1) загальнорегулятивні, спрямовані на закріплення кола суб'єктів права та їх загальне правове становище; 2) конкретнорегулятивні, спрямовані на закріплення конкретної поведінки суб'єктів; 3) охоронні, спрямовані на реалізацію заходів державно-примусового впливу [9]. Погоджуючись з автором, зазначимо, що класифікація правовідносин за групами дає можливість спрямувати науковий пошук інструментів за напрямками. А саме: 1) інструменти, які закріплюють правове становище суб'єктів права; 2) правові засоби регламентування

поведінки учасників правовідносин; 3) правові інструменти захисту та охорони прав.

Індивідуальні акти, на думку С. С. Алексєєва, у механізмі правового регулювання мають суттєве значення. Вони виконують різноманітні функції: (а) індивідуальні акти-регламентатори поряд із нормативними актами забезпечують повноту та всебічну регламентацію суспільних відносин [10]; (б) право-забезпечувальні акти — це акти компетентних органів, що видаються переважно на основі норм процесуального права. Їхня головна функція — реалізація регулятивних юридичних актів [11]; (в) акти дотримання і використання (виконання). Використання — процес правового регулювання, який завершується фактичною реалізацією учасником правовідносин суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. На думку автора, з їх здійсненням закінчується дія механізму правового регулювання. Акти дотримання мають самостійне значення головним чином при реалізації правовідносин активного типу [12]. Методологічно важливим є розмежування індивідуальних актів. Таке розмежування робить можливим не лише комплексно охопити регламентацію суспільних відносин, а й прослідити реалізацію правовідносин від їх виникнення до припинення. З позиції інструментального підходу, кожен етап реалізації правовідносин (виникнення, зміна та припинення) повинен мати конкретні правові засоби реалізації дотримання, виконання (використання) приписів законодавства.

Правосвідомість і правова культура виступають важливим елементом механізму правового регулювання. Правосвідомість насамперед має суттєве значення для самої основи правового регулювання — юридичних норм [13]. Правова культура, як і правосвідомість, виступає як засіб забезпечення дії права на стадії реалізації суб'єктивних прав і обов'язків [14]. В загальному вигляді можна стверджувати, що правова культура, як і правосвідомість — базовий параметр (показник) діяльності людей у суспільному житті щодо дотримання, використання (виконання) загальнообов'язкових правил поведінки. Ці елементи механізму правового регулювання перебувають у тісному зв'язку із нормами права та забезпечують вольові дії учас-

ників суспільних відносин. З позиції забезпечення належної реалізації прав та обов'язків учасників правовідносин, правосвідомість та правова культура спонукають суб'єктів до свідомого використання у своїй діяльності норм права. Однак, на нашу думку, ці елементи забезпечити правовим інструментарієм неможливо. Процес формування правосвідомості та правової культури не виступає об'єктом правового регулювання.

Розвиваючи власні наукові здобутки в дослідженні механізму правового регулювання, С. С. Алексєєв, з урахуванням стадій правового регулювання, виділив чотири основні елементи механізму правового регулювання: юридичні норми, індивідуальні приписи застосування права (факультативний елемент), правовідносини, акти реалізації прав і обов'язків [15; 16]. Однак доробок науковця не обмежуються визначенням елементів механізму правового регулювання та його характеристикою. Він послідовно науково обґрунтував різні підходи до нього, зокрема інструментальний та спеціально-юридичний, психологічний аспекти [17; 18]. Беручи за основу позицію С. С. Алексєєва щодо механізму правового регулювання та різноманітні його аспекти, практично цінним вважаємо інструментальний підхід, який охоплює всі засоби та правові інструменти в процесі здійснення належного правового регулювання правовідносин. Слід зазначити, що такий підхід є корисним, виходячи з того, що значна частина відносин, зокрема у регулюванні економіки, лише зароджується в Україні. Для того щоб забезпечити адекватне регулювання таких відносин, слід визначити, які правові засоби можуть бути використані для досягнення головної практичної мети регулювання — реалізації та захисту прав і свобод громадян, суб'єктів господарювання та держави.

Інструментальний підхід С. С. Алексєєва до механізму правового регулювання ґрунтується на тому, що: (а) правові засоби — це найбільш загальна, універсальна категорія [19; 20]; (б) у загальному вигляді правові засоби в галузі юридичного регулювання можуть бути подані у вигляді своєрідної «трійки» — первинної значимості: заборона, позитивне зобов'язання, дозвіл. Усі інші правові засоби, підкреслює автор, є модифікацією або комбінуванням засобів юридичного регулювання

[21; 22]; (в) з розвитком суспільства відбувається ускладнення складу та змісту правових засобів. Найбільш суттєві з таких процесів два. По-перше, це типізація правових засобів, за якої почали формуватися правові конструкції і системні структурні підрозділи. По-друге, це набуття правовими засобами (і на первинному, і на рівні правових конструкцій, структурних підрозділів) нормативного характеру [23; 24].

С. С. Алексеев указує, що питання правових засобів — не стільки питання віднесення до особливого підрозділу тих чи інших фрагментів правової дійсності, скільки питання їх особливого бачення в суворо визначеному ракурсі — їх функціонального призначення, ролі як інструментів оптимального вирішення соціальних завдань. Автор наголошує, що в усіх випадках перед нами фрагменти правової дійсності, які розглядаються під кутом зору їх функцій, ролі як інструментів юридичного впливу [25]. На нашу думку, це вказує на те, що правові засоби забезпечують процес функціонування механізму правового регулювання, де регулювання суспільних відносин є проявом волі держави. Вирішення державою соціальних завдань не лише має відображатися у нормах-приписах, а й забезпечуватися конкретними правовими конструкціями реалізації державної волі. Об'єктивізація такої реалізації «живе» у процесі виникнення, зміни та припинення правовідносин.

Досліджуючи «всю» матерію права, С. С. Алексеев дійшов висновку, що «трійця» (тобто заборона, позитивне зобов'язання, дозвіл) виявляє себе у розмежуванні галузей права. Правова специфіка галузей, притаманних для них режимів та методів регулювання визначальним чином обумовлені тим, чи мають вони зобов'язальну, заборонну або дозвільну спрямованість [26; 27]. Важливо, на наш погляд, те, що автор інструментальної теорії наголошує у своїх роботах на вихідних пунктах, з яких починається формування правового інструментарію. Крім правових засобів первинної значимості, науковець спрямовує наші зусилля з пошуку правового інструментарію на «головне, «структури» (конструкції, організацію) юридичної регуляції» [28; 29]. Визнаючи галузеву своєрідність правових засобів, С. С. Алексеев не зосереджує нашу увагу на формалізованій констатації переліку правових

засобів, а спонукає нас до нового погляду на право, тобто його матерію. Визначаючи механізм правового регулювання як єдність системи правових засобів, автор досліджує цю систему, збагачуючи її конкретними правовими засобами, не обмежуючи науковий пошук тільки універсальними засобами або вичерпним переліком правового інструментарію.

Практична цінність теорії С. С. Алексеева полягає у тому, що в дослідженні правових засобів теорія права слугує базою для подальших практично-прикладних досліджень. У той самий час із позиції галузевого застосування правових засобів, розроблених у теорії права, їх особливість полягає в універсальності інструментів, які забезпечують реалізацію тих чи інших правовідносин. Це стоїть за класифікацією С. С. Алексеева як правових засобів первинної значимості, так і модифікованих або комбінованих засобів юридичного регулювання. Однак модифікація та комбінування правових засобів для регулювання конкретних правовідносин має ґрунтуватися на теорії права і відображати галузеву своєрідність правового впливу на учасників правовідносин, де галузева своєрідність — ключовий критерій, який визначально впливає на набір та зміст правових засобів, притаманних тій чи іншій галузі права.

У розвиток нашої думки наведемо висновки С. С. Алексеева щодо змісту наук, які торкаються економічної сфери. Автор пише, що пункт зосередження відпрацьованого конструктивного інструментарію при вирішенні економічних і соціальних проблем — це не економічні дисципліни (як прийнято вважати), а юридичні — правознавство [30]. Вважаємо, що така постановка проблеми про зосередження інструментарію вступає в суперечність із реаліями сьогодення. Практика доводить, що вирішення економічних та соціальних проблем не може базуватися на пріоритеті тієї чи іншої науки. Міждисциплінарний підхід, на нашу думку, більш прийнятний. Наприклад, поєднання економічних та правових інструментів забезпечення фінансової безпеки має створити позитивний синергетичний ефект для досягнення загальної суспільно значущої мети — забезпечення та підтримання фінансової безпеки в державі.

Як справедливо зазначив С. С. Алексеев, утворення юридичних конструкцій у

тій чи іншій національній юридичній системі відбувається в багатьох випадках спонтанно, у ході складних практичних відносин і являє собою в більшій частині доволі тривалий процес, який має формалізований, до речі, нерідко ускладнений формалізований характер, що значною мірою розкриває технологію формування юридичних конструкцій [31]. Це доводить необхідність напрацювання низки правових конструкцій як правових моделей регулювання різних правовідносин, однак така робота потребує часу, наукового підходу та апробації цих моделей на практиці з подальшим впровадженням у правозастосовчу діяльність.

Як зазначає автор інструментальної теорії в праві С. С. Алексеев, розробка юридичних конструкцій — це переважно заслуга юридичної догматики, аналітичної юриспруденції, причому в основному галузевих юридичних дисциплін. Аналіз тієї чи іншої групи юридичних норм, принципів і правовідносин, які належать до цієї категорії юридичних справ, як правило, і являє собою виділення і опрацювання своєрідної юридичної конструкції. Це, по суті, констатація, обособлення та формально-логічна характеристика своєрідної юридичної конструкції — типові зв'язки прав, обов'язків, відповідальності, юридичних фактів [32]. Методологічно важливим є акцент на аналітичній юриспруденції. Це свідчить, що сформувані правовий інструментарій лише на тлі практики застосування чинного законодавства неможливо. Саме науковий аналіз актуальних

проблем, які потребують правового регулювання та вивчення практики застосування нормативних актів, і є тим матеріалом, з якого слід вичленити та скомбінувати юридичну конструкцію, що забезпечить функціонування норм права та реалізацію правовідносин.

Отже, у підсумку слід зазначити, що інструментальна теорія, застосована для вирішення проблеми забезпечення реалізації та захисту прав і свобод громадян в Україні, дає можливість узгодити наукові результати теоретичних та галузевих досліджень із метою виокремлення правових засобів у праві України, зокрема і щодо державного регулювання економіки. Такий підхід до вирішення правових проблем виступає новим юридичним знанням, яке наближає право до практичного застосування у питаннях керованого управління процесами у економічній сфері, зокрема щодо забезпечення фінансової безпеки в державі. Досліджувана теорія С. С. Алексеева є базисом для галузевих наук в їхньому пошуку нових та комбінацій існуючих правових засобів. Аналіз правового регулювання на основі «ідей правових засобів» збагачує сучасний рівень правової науки. Практична цінність правових засобів (інструментів) потребує подальшого розвитку інструментальної теорії в праві. Ця теорія виконує функціональне призначення, відображаючи особливості правових інструментів, розкриваючи правові можливості, закладені в правовій матерії.

ПРИМІТКИ

1. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация / С. С. Алексеев // Сов. государство и право. — 1987. — № 6. — С. 12—19.
2. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ТК Велби, Проспект, 2008. — С. 267.
3. Там само. — С. 305.
4. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1966. — С. 106, 108, 110, 113, 115.
5. Там само. — С. 119.
6. Там само. — С. 125.
7. Там само.
8. Там само. — С. 130—131.
9. Там само. — С. 140.
10. Там само. — С. 155—156.
11. Там само. — С. 165—167.
12. Там само. — С. 171—172.
13. Там само. — С. 174.
14. Там само. — С. 177.

15. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ТК Велби, Проспект, 2008. — С. 282.
16. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1982. — Т. II. — С. 27.
17. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ТК Велби, Проспект, 2008. — С. 279.
18. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1982. — Т. II. — С. 9—24.
19. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия : Некоторые тенденции мирового правового развития — надежда и драма современной эпохи / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2000. — С. 31.
20. Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. [+Справоч. том] / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2010. — Том 5: Линия права. Отдельные проблемы концепции. — С. 323.
21. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия : Некоторые тенденции мирового правового развития — надежда и драма современной эпохи / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2000. — С. 32.
22. Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. [+Справоч. том] / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2010. — Том 5: Линия права. Отдельные проблемы концепции. — С. 324.
23. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия : Некоторые тенденции мирового правового развития — надежда и драма современной эпохи / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2000. — С. 33, 35.
24. Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. [+Справоч. том] / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2010. — Том 5: Линия права. Отдельные проблемы концепции. — С. 327.
25. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : БЭЖ, 1995. — С. 218, 223.
26. Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. [+ Справоч. том] / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2010. — Том 4: Линия права. Концепция: Сочинения 1990-х — 2009 годов. — С. 215.
27. Алексеев С. С. Тайна и сила права. Наука права: подходы и идеи. Право в жизни и судьбе людей / С. С. Алексеев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : НОРМА, 2009. — С. 36.
28. Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. [+ Справоч. том] / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2010. — Том 4: Линия права. Концепция: Сочинения 1990-х — 2009 годов. — С. 216.
29. Алексеев С. С. Тайна и сила права. Наука права: подходы и идеи. Право в жизни и судьбе людей / С. С. Алексеев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : НОРМА, 2009. — С. 38.
30. Алексеев С. С. Линия права / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2006. — С. 220—221.
31. Там само. — С. 212.
32. Там само. — С. 216.

Костюченко Елена. Инструментальная теория С. С. Алексеева.

В статье рассмотрен механизм правового регулирования с точки зрения правовых средств. Исследованы основополагающие идеи С. С. Алексеева по разработанной ученым инструментальной теории в праве. Проанализировано предложенное деление правовых средств (инструментов). Определена практическая ценность теории для отраслевых наук с целью решения поставленных перед ними заданий.

Ключевые слова: правовые средства, правовые инструменты, юридические конструкции, механизм правового регулирования.

Kostiuchenko Olena. Instrumental theory of Aliksieiev S. S.

There is considered the mechanism of legal regulation in the view of legal devices in the article. It is researched the fundamental ideas of Aliksieiev S. S. in relation to the instrumental theory developed in the law. It is analyzed the offered division of legal devices (tools). It is determined the practical value of theory for every branch of knowledge with the purpose of tasks decision.

Key words: legal devices, legal tools, legal structures, mechanism of legal regulation.